

УДК 330.341:338.242

Дробот С. А.
здобувач кафедри обліку, економіки
і управління персоналом підприємства
Придніпровської державної академії будівництва та архітектури

Drobot S. A.
*Degree Seeking Applicant at Department of Accounting, Economics
and Human Resources Management of Enterprise
Prydniprovsk State Academy of Civil Engineering and Architecture*

СУТНІСТЬ ДЕТЕРМІНАНТІВ РОЗВИТКУ ТА ЇХ КЛАСИФІКАЦІЯ

Анотація. У статті досліджено сутність детермінантів розвитку. Розглянуто концепцію детермінізму як одного з основоположних принципів наукового пізнання. Вивчено різновиди детермінізму. Досліджено погляди науковців на трактування поняття «детермінант». Дано класифікацію детермінантів розвитку.

Ключові слова: економічна система, розвиток, детермінізм, чинник, детермінанти розвитку.

Вступ та постановка проблеми. Будь-яка соціально-економічна система має схильність до розвитку. Однак безпосередньо розвиток як процес відбувається під впливом значного числа чинників, які можуть як стимулювати, так і стримувати його, перешкоджаючи активізації трансформаційних процесів та виникненню прогресивно орієнтованих змін. На сучасному етапі постає вкрай важливе завдання щодо виявлення детермінантів розвитку, що сприятимуть прискоренню його темпів та забезпечать прогресивний характер змін. Водночас виявлення детермінантів розвитку має ґрунтуватися на вико-

ристанні чітко окресленого понятійно-категоріального апарату, що передбачає, перш за все, визначення сутності поняття «детермінант» та систематизації класифікаційних ознак, за якими детермінанти розвитку можуть бути класифіковані.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Принцип детермінізму досліджувався як класиками економічної науки [2], так і багатьма сучасними науковцями [8], які прагнули виявити чинники, діями яких зумовлені процеси, які протікають у соціально-економічних системах, тобто їх детермінанти.

Визначення сутності поняття «детермінанти розвитку» та виділення певних їх класифікаційних ознак досліджували Т. Борисова, Ж. Гурвич, Н. Дєєва, С. Коврига, Ю. Лопатинський, Т. Пантюк, Н. Ступень, С. Тодорюк та ін. [1–8].

Слід відзначити вагомий науковий доробок перерахованих авторів щодо сутності детермінантів розвитку та їх класифікації, але поряд із цим існує висока ступінь невизначеності і фрагментарності досліджень у цьому напрямі, сутність детермінантів потребує уточнення, а їх видові прояви систематизації.

Метою роботи є дослідження сутності поняття «детермінант» та систематизація класифікації детермінантів розвитку соціально-економічних систем.

Результати дослідження.

Перш ніж розглядати детермінанти інноваційно орієнтованого розвитку, доцільно дослідити феномен детермінованості процесів та явищ, притаманних соціально-економічним системам, що базується на принципі детермінізму.

Як зазначає С. Коврига, детермінізм є одним із головних пояснювальних принципів наукового пізнання, який вимагає глумачити досліджувані феномени виходячи із закономірної взаємодії доступних емпіричному контролю чинників [1]. Тобто слушною видається думка, що, відповідно до принципу детермінізму, не існує випадкових явищ, адже кожне з них має під собою певну причину.

У найбільш загальному (історичному) сенсі детермінізм включає причинність як сукупність обставин, що передують наслідку та викликають його. Така сутність детермінізму відповідає його історичному різновиду, що є вченням про об'єктивний взаємозв'язок та взаємозумовленість явищ матеріального та духовного світу, коли одне з них (причина) неодмінно за певних умов породжує інше (наслідок).

Водночас детермінізм далеко не завжди пов'язують із причинністю. Так, С. Коврига розрізняє системний детермінізм (залежність окремих компонентів системи від властивостей цілого), детермінізм зворотного зв'язку (наслідок впливає на причину, яка його викликала), детермінізм статистичний (за схожих причин виникають різні ефекти, підлеглі статистичній закономірності), цільовий детермінізм (мета визначає процес її досягнення).

Принцип детермінізму знайшов своє застосування у багатьох різноманітних сферах життя.

Однією з історичних форм детермінізму є географічний детермінізм, згідно з яким географічне середовище виступає детермінантом соціального устрою та соціально-історичного розвитку певних держав. Такий різновид детермінізму передбачає наявність об'єктивного взаємозв'язку та взаємозалежності між географічними об'єктами та явищами, між суспільством та географічним середовищем.

У соціологічних дослідженнях детермінізмом є концепція, згідно з якою дії людей детермінуються (визначаються та обмежуються) спадковістю та попередніми подіями їхнього життя. У психології детермінізм передбачає наявність закономірної та необхідної залежності психічних явищ від чинників, що їх породжують.

Одним із найбільш популярних різновидів детермінізму є економічний детермінізм – концепція, що розглядає економіку або ж економічне середовище як винятковий єдиний активний фактор, що виступає суб'єктом історичного процесу. Із цього погляду, як зазначає В. Базаров, саме фактори, які характеризують економіку та економічне середовище, визначають увесь суспільний розвиток. Щодо невиробничих (неекономічних) факторів, то вони є, по суті, лише пасивним наслідком економічного процесу. Таким чином, закони економіки визнаються уні-

версальними для всіх суспільних форм, тоді як історичний шлях розвитку суспільства прирівнюється до історії розвитку суспільно-економічних утворень.

Слід зазначити, що думку про наявність залежності розвитку суспільства від економіки у цілому та процесів в економічному житті поділяли багато науковців. Водночас різні напрями історико-економічної теорії виокремлювали в суспільному виробництві ті чи інші компоненти, які й розглядали як найбільш важливі та визначні.

Найбільш глибоко принцип економічного детермінізму знайшов своє відображення в роботах К. Маркса та Ф. Енгельса. Так, спираючись на позицію щодо значущості економіки в еволюції суспільства, яка сформувалася до цього часу, К. Маркс уперше виокремив об'єктивну основу економічних відносин, що не залежить від свідомості та волі людей – рівень розвитку продуктивних сил. Тобто в роботах науковця соціально-економічні відносини вперше розглядалися як об'єктивні відносини. К. Маркс підкреслював, що розвиток виробництва являє єдність еволюції продуктивних сил та виробничих (соціально-економічних) відносин [2].

Важливий принцип економічного детермінізму, на думку К. Маркса та Ф. Енгельса, полягає у залежності всіх соціальних відносин (політичних, правових, ідеологічних тощо) від системи соціально-економічних, виробничих відносин, у тому числі й від відносин власності [2].

Економічний детермінізм тісно пов'язаний із технологічним (технічним) детермінізмом, що базується на положенні про те, що провідна роль у розвитку належить одному зі складників економіки та суспільного виробництва: знаряддю праці, техніці виробництва. Розвинення ідей технологічного детермінізму пов'язують із потужним розгортанням науково-технічного прогресу.

Незважаючи на різновиди детермінізму, всі вони мають спільну рису – передбачають, що певні процеси чи події є взаємозумовленими, тобто залежать від впливу певних чинників (причин, умов).

Деякі науковці трактують детермінанти саме з позиції розгляду їх як факторів, що чинять певний вплив. Із цього погляду під терміном «детермінант» із позиції економічних явищ можна розуміти чинник, який впливає на певний економічний процес.

Інші науковці визначають детермінанти як своєрідні поля, які неможливо побачити, але які впливають на кожний елемент окремо і на систему загалом, зокрема С. Коврига вважає, що вони виступають передусім у формі причинності як сукупності обставин. У своїх роботах дослідниця наводить слушну думку, що досягнути їх можна лише вивчаючи їх відображення в свідомості кожного суб'єкта. Тобто детермінантою можна назвати визначальну ознаку якогось об'єкта; подію, явище чи рису, яка здійснює безпосередній вплив на іншу подію чи інше явище і (чи) визначає її. Ю. Поліщук як детермінанти розвитку розглядав певні передумови, за яких цей розвиток може відбутися [3]. Тобто у цьому контексті детермінантом виступає не просто фактор, а фактор, який може спричинити певні зміни, визначити їх.

Ю. Лопатинський та С. Тодорюк, розглядають детермінанти сталого розвитку з двох позицій: з одного боку, як умови, причини, фактори, від яких цей розвиток залежить, з іншого – як елементи та складники розвитку [4].

Тобто спостерігаються певні відмінності між кутом, під яким розглядаються детермінанти. Але спільною є думка, що саме детермінанти визначають перебіг процесів та певні явища, викликають їх. Самі ж детермінанти породжуються суперечностями, які можуть бути загальними (універсальними), індивідуальними. Загальні супер-

ечності виникають через неспівпадіння між потребами та можливостями їх задоволення, а також виникають між системою та її середовищем. Індивідуальні суперечності характерні для окремого суб'єкта.

Нині не існує такої галузі, де б не використовувалися ці терміни, але трактування терміну набуває іншого значення залежно від сфери його використання.

Щодо видів детермінантів, то різні науковці підходять до їх класифікації по-різному. Деякі автори [3] розрізняти абстрактні та конкретні детермінанти. Абстрактними є детермінанти, що ґрунтуються на теоретичних, безпосередньо не пов'язаних із практикою і досвідом міркуваннях. Вони позбавлені конкретності, предметної визначеності та реальності. Часто вони стають предметом наукових досліджень, але не спираючись на практику. Як наслідок, з'являється відірваність від реальності абстрактних детермінант, вони втрачають свої результативні можливості. Конкретні детермінанти існують як вияв чогось реального, предметно визначеного, тісно пов'язаного з реальним життям та практикою. Виокремити конкретні детермінанти стає можливим лише на основі тісної взаємодії між теоретичним підґрунтям та емпіричним (практичним) досвідом. На нашу думку, розподіл детермінантів розвитку на абстрактні та конкретні має відбуватися на основі такої класифікаційної ознаки, як «теоретико-емпірична основа».

Крім абстрактних та конкретних детермінант науковцями розглядаються об'єктивні та суб'єктивні детермінанти. Об'єктивними виступають детермінанти, які не залежить від конкретного суб'єкта пізнання. Незважаючи на їх відстороненість від певного суб'єкта пізнання, їх ігнорування є неприпустимим, адже викликає викривлення уявлень про умови та фактори розвитку. Водночас застосування лише об'єктивних детермінант не дає змоги врахувати специфіку, суттєві характеристики та можливість окремого суб'єкта, що зумовлює необхідність виокремлення поряд з об'єктивними також суб'єктивних детермінант. Авторка наголошує, що суб'єктивні детермінанти перебувають у прямій і безпосередній залежності від об'єктивних, визначаючи внутрішню логіку розвитку та саморозвитку.

С. Коврига також наголошує на доцільності застосування поділу детермінант на суб'єктивні та об'єктивні як найзагальнішої класифікації. За її твердженням, об'єктивні детермінанти визначаються умовами, в яких протікає діяльність, і наслідками, які вона викликає [1]. Суб'єктивні фактори включають у себе сенс цієї діяльності, знання суб'єкта про засоби, способи та умови досягнення поставленої мети. На думку вченої, об'єктивні та суб'єктивні детермінанти перебувають у діалектичному взаємозв'язку, що визначає структуру, спрямованість і результативність певної діяльності.

Погоджуючись із доцільністю поділу детермінант розвитку на об'єктивні та суб'єктивні, вважаємо за необхідне виокремити класифікаційну ознаку, за якою такий поділ має здійснюватися. На нашу думку, такою класифікаційною ознакою має бути суб'єктно-об'єктна зумовленість.

За сферами відносин у суспільстві С. Коврига зазначає, що детермінанти можна поділити на економічні, соціальні, духовні (культуричні), правові тощо. Дещо по-іншому до класифікації детермінант підходять Ю. Лопатинський та С. Тодорюк. Науковці вважали за потрібне виокремити дві укрупнені групи детермінант, а саме:

- базисні детермінанти (економічні, соціальні, екологічні, інституційні);
- доповнюючі детермінанти (інформаційні, техніко-технологічні, організаційні та ін.) [4].

Також до детермінантів розвитку можуть бути застосовані такі класифікаційні ознаки: «керованість», «середовище функціонування», «характер впливу», «пріоритет», «спосіб впливу» та «спосіб вимірювання».

За ознакою керованості детермінанти розподіляються на керовані та некеровані. Так, керованими можна вважати лише детермінанти, на які можна вплинути. Щодо некерованих детермінант, то на них вплинути неможливо з певних причин.

Залежно від середовища функціонування передбачено поділ детермінант на внутрішні, породжені суб'єктами (внутрішніми індивідуальними суперечностями), та зовнішні, спричинені зовнішніми відносно суб'єкта факторами (зовнішніми суперечностями).

Якщо розглядати класифікацію детермінант за характером впливу, то вона дає змогу виокремити детермінанти стимулюючого та дестимулюючого характеру.

Цікавою є класифікація детермінант за пріоритетом, яка дає змогу розподілити детермінанти на пріоритетні для інвесторів, пріоритетні для підприємств галузі, пріоритетні для держави, пріоритетні для наддержавного утворення.

Ще однією ознакою, що авторка пропонує для класифікації детермінант, є їх поділ залежно від способу вимірювання, який передбачає розподіл детермінант на ті, що можна виміряти об'єктивно на основі кількісних оцінок та суб'єктивно із застосуванням експертних методів.

За класифікаційною ознакою способу впливу детермінанти розподіляють на ті, що впливають на рівні окремого підприємства, на рівні кластера, на рівні органу управління галуззю тощо. На нашу думку, цю класифікацію варто дещо видозмінити, представивши у вигляді розподілу детермінант на такі види: діючі на макрорівні, мезорівні та мікрорівні. При цьому доцільніше використати класифікаційну ознаку, що більш відповідає видозміненій класифікації, а саме «поширення впливу».

Н. Ступень наводить досить широкий перелік класифікаційних ознак детермінантів розвитку, серед яких особливої уваги потребують такі: «характер впливу»; «етап економічної діяльності»; «напрямок впливу»; «джерело виникнення»; «рівень зумовленості»; «тривалість впливу»; «стабільність впливу»; «новизна»; «рівень впливу»; «рівень регулювання»; «цілі регулювання» [5]. Також автор дає характеристику детермінантів із погляду цих класифікаційних ознак.

Так, за характером впливу детермінанти розвитку можна розподілити на детермінанти прямого та детермінанти опосередкованого впливу. Щодо детермінант прямого впливу, то вони безпосередньо впливають на певні процеси та явища, тоді як вплив детермінант опосередкованого впливу є непрямим.

За етапом економічної діяльності автор в праці [6] пропонує виокремити детермінанти, спрямовані на прискорення, стабілізацію чи уповільнення економічних процесів. Ця класифікація перекикається з розподілом детермінант на стимулюючі та дестимулюючі, але доповнені ще одним видом детермінант, що покликаний стабілізувати ситуацію: за напрямом впливу – детермінанти, спрямовані на протидію чи стимулювання економічних процесів [7]. Виділення цієї класифікаційної ознаки вважаємо недоцільним, оскільки вона тісно пов'язана з попередньою ознакою, адже протидія економічним процесам пов'язана з їх уповільненням, стимулювання – з прискоренням.

За джерелом виникнення пропонується виділити детермінанти економічної, соціальної, політичної, екологічної, інституційної та іншої спрямованості. Ця кла-

сифікація досить тісно перекликається з класифікацією С. Ковриги за сферою відносин.

Щодо класифікації за рівнем впливу, запропонованої Н. Ступень, то вона передбачає поділ детермінант на основні та допоміжні. Отже, дана ознака корелює із класифікацією, яку запропонували Ю. Лопатинський та С. Тодорюк, із розподілом детермінант на базисні та доповнюючі [4]. На нашу думку, така класифікація детермінант є слушною, однак для її позначення доцільніше використати класифікаційну ознаку «значущість для протікання процесу».

Щодо класифікаційної ознаки за рівнем зумовленості Н. Ступень пропонує відносити до детермінантів об'єктивні та суб'єктивні умови й фактори, які формуються в активному господарському середовищі [5].

За тривалістю впливу пропонується розподілити детермінанти на ті, що мають короткостроковий, середньостроковий та довгостроковий характер, а за стабільністю впливу – на постійні та тимчасові.

Залежно від новизни застосовувані детермінанти можуть поділятися на інноваційні та традиційні детермінанти.

Н. Ступень вважає, що залежно від рівня регулювання слід розрізняти детермінанти, що формуються на основі стратегічних та функціональних принципів регулювання. При цьому в процесі регулювання можуть бути поставлені попередні цілі або ж цілі компенсуючого чи стимулюючого характеру. Саме враховуючи різні цілі регулювання, варто розрізняти детермінанти розвитку, що їм відповідають.

На нашу думку, по відношенню до детермінантів розвитку доцільно доповнити перелік класифікаційних ознак такими:

1. По-перше, за належністю до типів розвитку пропонується розрізняти:

- детермінанти факторно орієнтованого розвитку;
- детермінанти інвестиційно орієнтованого розвитку;
- детермінанти інноваційно орієнтованого розвитку.

2. По-друге, за підпорядкованістю певним типам управління:

- поточні детермінанти – детермінанти, які впливають на вирішення завдань поточного управління;
- стратегічні детермінанти – детермінанти, вплив яких орієнтований на вирішення завдань стратегічного управління.

Висновки. Таким чином, встановлено, що детермінантом є визначальний чинник, який здійснює конструктивний або деструктивний вплив на перебіг та результати розвитку соціально-економічної системи, врахування якого є обов'язковим для досягнення мети поточного або стратегічного управління, спрямованого на активізацію розвитку певного типу.

Залежно від завдань дослідження можуть вибиратися базові класифікації. Зважаючи на поставлені завдання, базовими можуть уважатися останні дві класифікації, адже перша з них дає змогу виокремити в окрему групу детермінант, покликаних забезпечити перехід до інноваційно-орієнтованого розвитку, а друга – виділити стратегічні детермінанти, застосування яких є невід'ємною умовою такого переходу.

Список використаних джерел:

1. Коврига С. Детермінанти політичного простору. Соціогуманітарні проблеми людини. 2010. № 4. С. 164–171.
2. Економічна спадщина К. Маркса: погляд через призму століть: зб. матеріалів Всеукр. круглого столу (25 квітня 2018 р.). К.: КНЕУ, 2018. 232 с.
3. Детермінанти соціально-економічного розвитку підприємств: монографія. Вип. 2 / за наук. ред. д-ра. екон. наук., проф. Є.В. Мішеніна. Харків: Діса Плюс, 2013. 444 с.
4. Лопатинський Ю.М., Тодорюк С.І. Детермінанти сталого розвитку аграрних підприємств: монографія; Чернівецький національний університет. Чернівці, 2015. 219 с.
5. Ступень Н. Теоретичні аспекти та сутність збалансованого розвитку рекреаційних територій. Ефективна економіка. 2017. № 4. URL: <http://www.economy.nauka.com.ua/?op=1&z=5833> (дата звернення: 23.11.2018).
6. Маслій І.В. Детермінанти виникнення та функціонування тіньової економіки. Актуальні проблеми держави і права. 2011. Вип. 58. С. 167–172.
7. Детерминанты долгосрочного экономического развития / А.В. Зубарев, О.В. Луговой, В.Ю. Поташников. Российское предпринимательство. 2015. Т. 16. № 22. С. 4003–4010.
8. Базуева Е. В. Детерминанты качества институциональной системы (на примере системы институтов гендерной власти). Экономический анализ: теория и практика. 2012. № 9. С. 17–29.

СУЩНОСТЬ ДЕТЕРМИНАНТОВ РАЗВИТИЯ И ИХ КЛАССИФИКАЦИЯ

Аннотация. В статье исследована сущность детерминант развития. Рассмотрена концепция детерминизма как одного из основополагающих принципов научного познания. Изучены разновидности детерминизма. Исследованы взгляды ученых на трактовку понятия «детерминант». Дана классификация детерминант развития.

Ключевые слова: экономическая система, развитие, детерминизм, фактор, детерминант.

ESSENCE OF DETERMINANTS OF DEVELOPMENT AND THEIR CLASSIFICATION

Summary. The essence of determinants of development is explored in the article. The concept of determinism as one of the fundamental principles of scientific knowledge is considered. Varieties of determinism are studied. The views of scientists on the interpretation of the term “determinant” are researched. This classification of determinants of development is given.

Key words: economic system, development, determinism, factor, determinant.